

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ: БАГАТОАСПЕКТНІСТЬ ВИЗНАЧЕННЯ

LEGAL RESPONSIBILITY OF LOCAL SELF-GOVERNMENT BODIES: MULTIPLICITY OF DEFINITION

Кириченко Ю.М., д.ю.н., доцент,
професор кафедри правового забезпечення господарської діяльності
факультету № 6
Харківський національний університет внутрішніх справ

У статті розглянуто поняття юридичної відповідальності як важливого елемента правового регулювання суспільних відносин, проаналізовано сутність юридичної відповідальності органів місцевого самоврядування як складника правового статусу муніципальних органів. Визначено, що правове регулювання відповідальності суб'єктів місцевого самоврядування залишається одним із проблематичних з точки зору його юридичного змісту. Це пояснюється тим, що юридична відповідальність, будучи комплексним державно-правовим охоронним інститутом, поєднує за предметною ознакою неоднакові за своєю природою правові норми різних галузей права (конституційні, адміністративні, муніципальні, цивільні, трудові, кримінальні тощо).

Встановлено, що сутність юридичної відповідальності органів місцевого самоврядування розкривається завдяки її таким характеристикам, як: а) формальна визначеність правовими нормами та обов'язковість для органів місцевого самоврядування; б) настає за скоєння протиправного, винного діяння (дію або бездіяльність) органом чи посадовою особою місцевого самоврядування, яке спричинило або створило загрозу спричинення моральної та/або матеріальної шкоди суспільним відносинам у сфері місцевого самоврядування; в) її наслідками є застосування законодавчо визначених обмежень особистого, організаційного або майнового характеру по відношенню до владного суб'єкта.

У статті наголошено на тому, що відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування в загальному вигляді характеризується багатоаспектністю, оскільки виступає одночасно як: 1) основний принцип місцевого самоврядування; 2) структурний елемент правового статусу місцевого самоврядування; 3) одна зі спеціальних гарантій реальності місцевого самоврядування. Подвійна природа органів місцевого самоврядування (як елемента громадянського суспільства і як елемента механізму публічного управління) свідчить про дуалістичну природу відповідальності, оскільки органи та посадові особи місцевого самоврядування несуть її і перед жителями територіальної громади, і перед державою.

Ключові слова: відповідальність, юридична відповідальність, публічна влада, муніципальна органи влади, місцеве самоврядування, територіальна громада.

The article considers the concept of legal responsibility as an important element of legal regulation of public relations, analyzes the essence of legal responsibility of local governments as a component of the legal status of municipal bodies. It is determined that the administrative and legal regulation of the responsibility of local governments remains one of the most problematic in terms of its legal content. This is explained by the fact that legal liability, being a complex state and legal protection institution, combines on a substantive basis different in nature legal norms of different branches of law (constitutional, administrative, municipal, civil, labor, criminal, etc.).

It is established that the essence of legal responsibility of local self-government bodies is revealed due to its characteristic features: a) formal definition by legal norms and obligatory for local self-government bodies; b) an unlawful, culpable act (action or omission) by a body or official of local self-government that has caused or created a threat of causing moral and/or material damage to public relations in the field of local self-government occurs; c) its consequences are the application of legally defined restrictions of a personal, organizational or property nature in relation to the subject of power.

The article emphasizes that the responsibility of bodies and officials of local self-government in general is characterized by multifaceted nature, as it acts simultaneously as: 1) the basic principle of local self-government; 2) a structural element of the legal status of local self-government; 3) one of the special guarantees of the reality of local self-government. The dual nature of local self-government bodies (as an element of civil society and as an element of the mechanism of public administration) testifies to the dualistic nature of responsibility, as local self-government bodies and officials bear it both to residents of the territorial community and to the state.

Key words: responsibility, legal responsibility, public authority, municipal authorities, local self-government, territorial community.

Органи місцевого самоврядування, які виступають активною формою участі громадян в управлінні суспільними і державними справами, органічним елементом системи народовладдя, призначені для того щоб відображати інтереси відповідних територіальних громад і забезпечувати їх урахування під час вироблення та реалізації управлінських рішень, що тим самим зумовлює їхню відповідальність за свої рішення, дії, бездіяльність перед особою, територіальною громадою та державою [1, с. 3].

Безсумнівно, функціональне призначення державно-правового охоронного інституту юридичної відповідальності для системи місцевого самоврядування неможливо недооцінювати. Він слугує свого роду противагою компетенційним повноваженням, які надані органам місцевого самоврядування, їх посадовим особам, виступає гарантом дотримання режиму законності в процесі нормотворчої та правозастосовної діяльності названих органів та осіб, є запорукою недопущення зловживання публічною владою на локальному рівні й надійного забезпечення та ефективного реалізації прав, свобод та інтересів жителів територіальної громади.

У Конституції України передбачено загальні засади для існування та функціонування інституту юридичної відповідальності у вітчизняній правовій системі [2]. У розрізі цієї статті варто вказати, що відповідно до ст. 56 Конституції України кожен має право на відшкодування за рахунок органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб під час здійснення ними своїх повноважень; ст. 144 Конституції України встановлює, що рішення органів місцевого самоврядування з мотивів їх невідповідності Конституції чи законам України зупиняються у встановленому законом порядку з одночасним зверненням до суду. Водночас зміст ст. 146 Основного Закону залишає простір для врегулювання інституту відповідальності органів місцевого самоврядування на законодавчому рівні відповідно до потреб суспільства і держави, оскільки містить правило, за яким інші питання організації місцевого самоврядування та відповідальності органів місцевого самоврядування

визначається законом. Отже, значна кількість статей Конституції України так чи інакше пов'язана з правовими нормами загального, концептуального характеру, які стосуються інституту юридичної відповідальності місцевого самоврядування.

Спеціальні правові норми, які забезпечують правове регулювання механізму юридичної відповідальності того чи іншого її виду, визначають процедуру притягнення до юридичної відповідальності органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, деталізовано в галузевому законодавстві (Законах України «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про службу в органах місцевого самоврядування», «Про статус депутатів місцевих рад»).

Так, профільний Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» відповідно до конституційних положень, наділяючи органи місцевого самоврядування повноваженнями щодо вирішення питань місцевого значення, одночасно передбачає відповідальність цих органів та їх посадових осіб за свою діяльність перед територіальною громадою, державою, юридичними і фізичними особами, про що свідчить зміст ст. ст. 75–77 названого Закону [3]. Такий нормативний припис чітко вказує на коло суб'єктів, перед якими органи і посадові особи місцевого самоврядування несуть відповідальність. Отже, подвійна природа органів місцевого самоврядування (як елемента громадянського суспільства і як елемента механізму публічного управління) свідчить про дуалістичну природу відповідальності, оскільки органи та посадові особи місцевого самоврядування її несуть і перед жителями територіальної громади, і перед державою. Більш того, окремими статтями профільного Закону визначено підстави, які тягнуть за собою юридичну відповідальність, хоча питання про правові санкції відповідальності і механізми їх реалізації (контролю, оцінки, застосування заходів) у цьому законодавчому акті не порушено.

Поряд із названими національними законодавчими нормами, міжнародно-правовими приписами також чітко закріплено, що органи та посадові особи місцевого самоврядування мають сумлінно здійснювати свої повноваження, беручи на себе відповідальність за їх реалізацію. Так, у ст. 3 Європейської Хартії місцевого самоврядування зазначається, що місцевим самоврядуванням слід вважати право і реальну здатність органів місцевого самоврядування регламентувати значну частину місцевих справ і управляти ними, діючи в межах закону і беручи на себе всю відповідальність в інтересах місцевого населення [4].

Безперечно, юридична відповідальність є важливим елементом правового регулювання суспільних відносин, сутність якого полягає в цілеспрямованому впливі на поведінку індивідів за допомогою юридичних засобів. Завдяки такому впливу стає можливим гідне впорядкування суспільних відносин, надання їм певної системності та стабільності, уникнення різких загострень соціальних конфліктів, максимально можливе втілення принципів соціальної справедливості [5, с. 42].

Традиційним і загальноприйнятим в юридичній літературі вважається підхід, за яким відповідальність (у ретроспективному значенні) визначається як покарання за скоєний проступок (правопорушення, злочин). Низка дослідників юридичну відповідальність визначають як правовідносини, в яких держава має право застосувати певні заходи примусу до суб'єктів, що скоїли правопорушення і зобов'язані зазнати втрат чи обмежень, передбачених санкціями норми права [6, с. 204].

Як одну із форм державно-примусового впливу на порушників норм права, яка полягає у застосуванні до них передбачених законом санкцій – мір відповідальності, що тягнуть за собою додаткові несприятливі наслідки, розуміє юридичну відповідальність І.П. Голосніченко [7, с. 26–28].

Більш інформативним виглядає позиція, якої дотримуються В.М. Корельський і В.Д. Перевалов. На думку вче-

них, юридична відповідальність – це застосування до правопорушника передбачених санкцією юридичної норми заходів державного примусу, що мають вираз у формі «позбавлень» особистого, організаційного або майнового характеру [8, с. 418].

Т.Б. Грек, розглядаючи юридичну відповідальність як самостійний і необхідний елемент механізму правового регулювання, виділяє такі характерні ознаки, що йому притаманні: 1) являє собою вид державного примусу; 2) єдиною підставою до його застосування виступає правопорушення; 3) функціонує шляхом вжиття певних негативних заходів до осіб, що скоїли правопорушення [5, с. 42].

Слушною також видається точка зору П.М. Рабіновича, відповідно до якої юридична відповідальність виступає як закріплений у законодавстві і забезпечений державою обов'язок правопорушника зазнати примусового позбавлення певних цінностей, що йому належать [9, с. 56].

Досить схожу тезу висловлює Л. Наливайко, вкладаючи у зміст відповідальності обов'язок винної особи перетерплювати примусове позбавлення певних благ шляхом застосування до неї заходів державного примусу [10, с. 46]. Як бачимо, розуміння юридичної відповідальності пов'язане з протиправною оцінкою поведінки, правопорушенням, що тягне за собою державний примус у формі покарання.

Отже, для всіх вищезазначених визначень поняття юридичної відповідальності характерним є те, що наголос робиться, по-перше, на «обов'язку» та «покаранні», й особливо – на суб'єктивному розумінні цього явища, тобто розглядається з точки зору правопорушника, відповідаючи на питання: у чому виражається відповідальність саме для нього, в яких наслідках? По-друге, вченими відмічається, що юридична відповідальність реалізується в межах особливих, охоронних правовідносин, які виникають між державою і правопорушником, унаслідок чого до останнього застосовуються санкції з негативними для нього наслідками. При цьому всіма без виключення дослідниками підкреслюється, що юридична відповідальність – складне, багатифункціональне явище, яке міцно пов'язане з численними правовими категоріями: «правовідносинами», «правовими нормами», «правовими санкціями», «правомірною поведінкою», «законністю», «правопорушенням», «правовою діяльністю», «правовою культурою» тощо.

Серед особливостей юридичної відповідальності виокремлюються: її індивідуальний характер; яскраво виражене правове спрямування, що проявляється у застосуванні до правопорушника заходів державного примусу, внаслідок чого він зазнає негативних для себе наслідків; реалізується вона у визначеному законом порядку; застосовується за скоєний проступок (правопорушення або злочин).

В окремих випадках правознавці зауважують, що існує відповідальність, яка сполучена з активною правомірною діяльністю суб'єкта права, тобто «орієнтована не лише на минулу негативну поведінку, але й на сьогоднішню та майбутню правомірну поведінку суб'єкта правовідносин» [11, с. 191–216].

До речі, подібна ідея юридичної відповідальності, не пов'язаної з правопорушенням, була запропонована в юриспруденції ще на початку 60-х років минулого століття (М.І. Матузовим, П.О. Недбайлом, Т.О. Слободніковим, В.С. Слободніковим, В.С. Марковим та ін.). В її правову природу покладено правомірний характер відповідних дій та поведінки, тобто відповідальність за належне виконання обов'язків, правомірну юридично значущу поведінку і правову компетентність. Характерно, що прихильники цієї концепції, говорячи про відповідальність як про явище позитивне, що передбачає свідоме, відповідальне ставлення індивідів до своїх вчинків, способу життя, застосовують такі категорії, як: «добровільна від-

повідальність», «позитивна відповідальність», «перспективна відповідальність» або «активна відповідальність».

М.В. Вітрук із цього приводу роз'яснює, що «визначення відповідальності, що існує ще до порушення будь-якої правової норми, через правомірну поведінку суб'єктів права і категорію позитивної (перспективної) юридичної відповідальності збагачує зміст цього поняття, але не відкидає існування її негативного (ретроспективного) аспекту» [12, с. 186–204]. Таке судження допомагає чітко з'ясувати відносини відповідальності, які мають місце в діяльності того чи іншого суб'єкта права. Тобто буквально юридичну відповідальність не варто розглядати лише як результат правопорушення, що тягне за собою застосування державного примусу. Якщо в суспільстві зростатиме відповідальна правомірна поведінка учасників правовідносин, то зрозуміло, що необхідність у застосуванні покарання за скоєні правопорушення значно зменшуватиметься. Коротко кажучи, негативний аспект відповідальності настає лише в тому разі, якщо не спрацював її позитивний аспект.

Окремі науковці вказують на те, що позитивна відповідальність значною мірою знаходиться у площині морально-етичних норм, виникає за межами ретроспективної відповідальності. Позитивна відповідальність проявляється в тому, що уповноважена особа усвідомлює підвищені вимоги до виконання своїх повноважень, а ретроспективна відповідальність завжди пов'язана із застосуванням певної санкції [13, с. 11].

Таким чином, у позитивній формі правова відповідальність представлена у вигляді комплексу встановлених законодавчими та нормативно-правовими актами ознак, що характеризують діяння як правомірне та соціально-корисне, яке не тягне застосування негативної форми реалізації відповідальності. Реалізується позитивна форма відповідальності через юридичні обов'язки суб'єкта права, який у майбутньому добровільно, свідомо та відповідно до припису норми права їх виконує. Якщо ж цього не станеться, і суб'єкт права скоїть правопорушення, то виникне необхідність у застосуванні державного примусу для належного виконання цих суб'єктивних обов'язків. Отже, під час з'ясування сутності юридичної відповідальності важливо одночасно розглядати її позитивний і негативний аспекти у взаємозв'язку та взаємозалежності, оскільки вивчення лише одного з них значно звужує смислове навантаження змісту цього правового явища.

Ведучи мову про органи місцевого самоврядування як суб'єкта відповідальності, передусім маємо на увазі представницькі органи місцевого самоврядування (сільські, селищні, міські, районні у містах ради); виконавчі органи рад; органи місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси жителів територіальних громад (районні, обласні ради); виборні посадові особи місцевого самоврядування (депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів, старост).

Досліджуючи питання відповідальності місцевого самоврядування, його органів та посадових осіб, окремі вчені-юристи розуміють її у вузькому значенні, а саме як реакцію спеціальних компетентних державних структур, що забезпечують юридичну відповідальність, на протиправні рішення органів місцевого самоврядування та неналежне виконання покладених на них обов'язків. Так, В.Ф. Опришко під відповідальністю місцевого самоврядування, його органів та посадових осіб пропонує розуміти несприятливі правові наслідки за прийняті ними протиправні рішення, неналежне здійснення своїх завдань та функцій [14, с. 352]. М.В. Постовий розглядає відповідальність органів місцевого самоврядування як настання несприятливих наслідків, що застосовуються до суб'єктів муніципальних правовідносин, які не виконують своїх обов'язків або вживають їх неналежним чином щодо інших учасників правовідносин [15, с. 299].

Практично дублює таку саму позицію А.А. Коваленко, розуміючи під відповідальністю органів та посадових осіб настання для них негативних правових наслідків за прийняті ними протиправні рішення та неналежне виконання покладених на них обов'язків [16, с. 570]. Співзвучна цьому визначенню й думка В.В. Кравченка та М.В. Пітцика, які під відповідальністю органів місцевого самоврядування мають на увазі настання негативних наслідків у разі невиконання або неналежного виконання покладених на них законом або договором обов'язків [17, с. 11]. При цьому незаконні діяння цих органів чи осіб можуть здійснюватися у формі як активних дій, так і бездіяльності (невиконання тих дій, які вони зобов'язані були виконати на підставі покладених на них обов'язків) [18, с. 717].

До поширених прикладів бездіяльності представників органів місцевого самоврядування можна віднести: відсутність звітування сільського, селищного чи міського голови, депутатів місцевих рад перед територіальною громадою; пропуск депутатами місцевих рад пленарних засідань ради або засідань постійних комісій. Законодавцем також визначено, що територіальна громада в будь-який час може достроково припинити повноваження органів та посадових осіб місцевого самоврядування, якщо вони порушують Конституцію або закони України, обмежують права і свободи громадян, не забезпечують здійснення наданих їм законом повноважень (ч. 2 ст. 75 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні») [3]. Отже, невиконання своїх повноважень органами місцевого самоврядування (хоча вони мали реальну можливість їх реалізації) варто розцінювати як бездіяльність.

Неналежна (протиправна) поведінка може виявлятися не лише у невиконанні обов'язків, а також у зловживанні правом, зловживанні владою або своїм службовим становищем, у тому числі й в їх перевищенні. У цьому сенсі варто нагадати, що зловживання правом означає використання своїх прав у недозволені способи, що суперечать призначенню права, внаслідок чого завдаються збитки (школа) суспільству, державі, окремій особі [19, с. 428]; зловживання владою або службовим становищем зазвичай розуміється як умисне, з корисливих мотивів, іншої особистості заінтересованості або в інтересах третіх осіб використання службовою особою влади чи службового становища всупереч інтересам служби [20, с. 115]; а перевищення влади або службових повноважень розглядається як умисне вчинення службовою особою дій, які явно виходять за межі наданих їй законом прав і повноважень [20, с. 193].

Безвідповідальне ставлення органів місцевого самоврядування до покладених на них завдань може мати різноманітний прояв: порушення трудової дисципліни; вчинення корупційного правопорушення; заподіяння матеріальної шкоди фізичній особі; непроведення радою сесій без поважних причин у строки, встановлені законом; пропуск депутатом сесій ради тощо. Все це, так чи інакше, призводить до порушення норм законодавства, погіршення екологічного та економічного стану на певній адміністративно-територіальній одиниці, ставить під загрозу інтереси місцевого населення, сприяє дестабілізації суспільно-політичної ситуації, позначається на рівні довіри територіальної громади до органів публічної влади.

Окремі управлінські рішення органів місцевого самоврядування приймаються колегіально. Отже, персоналізувати суб'єкта відповідальності в разі ухвалення колегіального рішення досить складно, оскільки його відповідальність нібито «розсіюється», що, очевидно, може також призводити до безвідповідальності органу місцевого самоврядування за наслідки своїх незаконних дій чи бездіяльності.

Як незаконні слід розглядати не лише рішення, дії чи бездіяльність органу місцевого самоврядування, що прямо заборонені в законі, а також і такі, що вчинені без відпо-

відних повноважень або з їх перевищенням чи зловживанням. Таким чином, порушення прав та інтересів членів територіальної громади, окремих юридичних і фізичних осіб, держави чи завдання їм шкоди з боку органів місцевого самоврядування може відбуватися у такий спосіб: 1) через здійснення ними протиправних діянь (дій чи бездіяльності); 2) через прийняття ними неправомірних рішень.

Як уявляється, суспільна шкідливість діянь (дій чи бездіяльності) у сфері місцевого самоврядування полягає в тому, що вони посягають на основоположні засади конституційного ладу держави, на встановлений порядок сучасного демократичного локального управління. Протиправність виражається у порушенні органом чи посадовою особою місцевого самоврядування заборон, визначених у законах і підзаконних актах, невиконанні обов'язків, що виходять із нормативно-правового акта, акта застосування норм права або договору, укладеного на основі закону; у зловживанні своїми повноваженнями або службовим становищем, у тому числі їх перевищенні. Караність виражається у застосуванні спеціальних правових санкцій до органів та посадових осіб місцевого самоврядування за скоєні ними винні діяння (дію або бездіяльність).

Виходячи з наведеного, можна констатувати, що в основу розуміння поняття юридичної відповідальності органів та посадових осіб місцевого самоврядування більшістю сучасних науковців покладено передбачений нормами права обов'язок зазначених суб'єктів публічної влади зазнати певних негативних наслідків у разі невиконання або неналежного виконання своїх юридичних обов'язків, прийнятті незаконних та необґрунтованих рішень, вчиненні інших протиправних діянь (дій чи бездіяльності). Виявлятися юридична відповідальність може або в застосуванні до органів місцевого самоврядування каральних санкцій, або у примушенні до поновлення незаконно порушених прав, свобод та інтересів територіальної громади, фізичних і юридичних осіб, а також держави.

Сутність юридичної відповідальності органів місцевого самоврядування розкривається завдяки таким її характерним ознакам, як: а) формальна визначеність правовими нормами та обов'язковість для органів місцевого самоврядування; б) настає за скоєне протиправне, винне діяння (дію або бездіяльність) органом чи посадовою особою місцевого самоврядування, яке спричинило або створило загрозу спричинення моральної та/або матеріальної шкоди суспільним відносинам у сфері місцевого самоврядування; в) її наслідками є застосування законодавчо

визначених обмежень особистого, організаційного або майнового характеру по відношенню до владного суб'єкта (органу чи посадової особи місцевого самоврядування).

Разом із тим на сторінках фахової літератури зустрічаються наукові підходи, в яких відповідальність органів місцевого самоврядування не завжди пов'язується або отожднюється з державним примусом. Можна навести твердження Н.Б. Писаренка, який підкреслює, що відповідальність органів місцевого самоврядування варто розглядати як таку, що реалізується не стільки з метою покарання, скільки для того, щоб ці органи належно виконували свої обов'язки [21, с. 189]. Тобто метою відповідальності визначено не лише покарання у вигляді застосування примусових заходів, але й стимулювання активної правомірної поведінки під час виконання обов'язків органами місцевого самоврядування. Наприклад, завдяки передбаченому у ст. ст. 8, 13 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» проведенню загальних зборів громадян та громадських слухань опосередковується позитивна відповідальність органів місцевого самоврядування перед територіальною громадою.

Отже, відповідальність органів місцевого самоврядування у загальному вигляді характеризується багатоаспектністю, оскільки виступає одночасно як: 1) основний принцип місцевого самоврядування; 2) структурний елемент правового статусу місцевого самоврядування; 3) одна з гарантій реальності місцевого самоврядування. З одного боку, відповідальність впливає на належну організацію та правомірний характер функціонування сільських, селищних, міських рад та їх виконавчих органів, районних та обласних рад, районних у містах рад (у випадку їх створення) як потенційних суб'єктів відповідальності (позитивний аспект); з іншого боку, простежується у вигляді негативних правових наслідків за прийняті ними протиправні рішення та неналежне виконання покладених на них обов'язків (ретроспективний аспект). Саме тому досить аргументованими виглядають наукові підходи щодо визначення поняття відповідальності органів та посадових осіб місцевого самоврядування, які допускають і визнають одночасно її як позитивний, так і ретроспективний аспекти. Лише в такому вигляді інститут юридичної відповідальності по відношенню до органів та посадових осіб місцевого самоврядування зможе виконувати найголовніші свої функції: регулятивну, превентивну, каральну, правовідновлювальну та виховну.

ЛІТЕРАТУРА

1. Яцук В.А. Організаційно-правові засади відповідальності органів місцевого самоврядування в Україні : автореф. дис. ... канд. наук з державного управління: 25.00.04 «Міське самоврядування». Київ : Національна академія державного управління при Президенті України, 2012. 22 с.
2. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. База даних «Законодавство України». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
3. Про місцеве самоврядування в Україні : закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР / Верховна Рада України. База даних «Законодавство України». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80>
4. Європейська хартія місцевого самоврядування (м. Страсбург, 15 жовтня 1985 року). URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036
5. Грек Т.Б. Правова природа юридичної відповідальності: поняття, принципи та види. *Адвокат*. 2010. № 10 (121). С. 41–45.
6. Загальна теорія держави і права: підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / М.В. Цвік та ін. ; за заг. ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. Харків : Право, 2009. 584 с.
7. Голосніченко І.П. Проблеми адміністративного процесу на сучасному етапі розвитку української держави. *Актуальні проблеми держави і права*. 2003. Вип. 19. С. 26–28.
8. Теорія государства и права : учебник под ред. В.М. Корельского и В.Д. Перевалова. Изд. группа ИНФРА-М-НОРМА, 1997. 570 с.
9. Рабінович А. Юридично значимі послуги: загальнотеоретичне поняття, класифікація. *Право України*. 2010. № 8. С. 142–147.
10. Наливайко Л. Проблеми визначення поняття, специфічних ознак та функцій конституційної відповідальності в сучасній конституційній теорії. *Право України*. 1999. № 10. С. 45–50.
11. Матузов Н.И. Правовая система и личность : учебное пособие. Саратов : Издательство Саратовского института, 1987. 294 с.
12. Витрук Н.В. Общая теория юридической ответственности : учебное пособие. 2-е изд., испр. и доп. Москва : Норма, 2009. 259 с.
13. Армаш Н.О. Адміністративно-правовий статус керівників органів виконавчої влади : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 «Теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Київ : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2005. 19 с.
14. Закон про місцеве самоврядування в Україні: Науково-практичний коментар / за ред. В.Ф. Опришка. Київ : Ін-т законодавства Верховної Ради України, 1999. 398 с.

15. Постовой Н.В. Муниципальное право России : учебник. 2-е изд., испр. и доп. Москва : Юриспруденция, 2000. 352 с.
16. Коваленко А.А. Деякі актуальні питання юридичної відповідальності органів та посадових осіб місцевого самоврядування в Україні. *Правова держава*. 2003. Вип. 14. С. 569–574.
17. Кравченко В.В. Конституційні засади місцевого самоврядування в Україні (основи муніципального права) : навч. посіб. В.В. Кравченко, М.В. Пітцик. Київ : Арарат-Центр, 2001. 176 с.
18. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар: у 2 ч. / за заг. ред. Я.М. Шевченко. Київ : Вид. Дім «Ін Юре», 2004. Ч. 2. 896 с.
19. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : підручник. Пер. з рос. Харків : Консул, 2001. 656 с.
20. Юридичні терміни. Тлумачний словник / В.Г. Гончаренко та ін. ; за заг. ред. В.Г. Гончаренка. 2-ге вид., стереотипне. Київ : Либідь, 2004. 320 с.
21. Писаренко Н.Б. До питання про теоретичні засади юридичної відповідальності органів і посадових осіб місцевого самоврядування. *Проблеми удосконалення правового регулювання місцевого самоврядування в Україні* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 25 травня 2004 р. ; за ред. проф. Ю.П. Битяка. Харків : Ін-т держ. будівництва та місцевого самоврядування АПРн України, 2004. С. 187–189.